

वराहक्षेत्र र केही अन्य स्थल

जनकलाल शर्मा

(वराह क्षेत्र र त्यसका आसपासका केही स्थलको पुरातात्विक अन्वेषण पुरातत्व विभागले २०१७ सालमा गरेको थियो । यसै प्रसङ्गमा पुरातत्व विभागका प्रधान अनुसन्धान अधिकारी (त्यससमय फिल्ड-एक्सक्याभेटर) श्री जनकलाल शर्माले दिनुभएको प्रतिवेदन पाठकका समक्ष प्रस्तुत छ ।-सं.)

वराहक्षेत्र ।

यो स्थान वर्तमान चतरागढीबाट २ कोश उत्तर-पश्चिम सप्तकोशी र कोका नदीको उत्तर-पश्चिम सप्तकोशी र कोकानदीको दोभानमा पर्दछ (फलक १. क.) । वराहक्षेत्र पूर्वी नेपालको प्रसिद्ध तीर्थ हो । यहाँ पुग्ने बाटो अन्यन्त विकट भए पनि यसको प्रसिद्धिले गर्दा सहज हुन आएको छ । यहाँ शाहकालभन्दा पूर्वका कुनै अभिलेख प्राप्त भएका छैनन् अतः ऐतिहासिक अथवा पुरातात्विक अनुसन्धानमा बडो बाधा परेको छ ।

भारतीय पुरातत्वका अन्वेषक श्री दिनेशचन्द्र सरकारले सम्पादन गर्नुभएको एक पुस्तक^१को दामोदरपुर ताम्रलेखमा—

हिमवच्छिखरे कोकामुख स्वामिनः
चत्वारः कुल्यवापाः श्वेतवराहः
स्वामिनोपि सप्तकुल्यवापाः

भन्ने वाक्य अंकित छ । यो ताम्रलेख भारतका प्रसिद्ध गुप्तवंशका राजा बुध गुप्त (ई. स. ४७६-२४-९५)का समयको हो^२ । यस पुस्तकको आर्को दामोदरपुर ताम्रलेखमा पनि—

मन्मातुः (पु) ष्याभिवृद्धये
अत्रारण्ये भगवतः श्वेतवराह
स्वामिनो देवकुले खण्ड फट्ट प्रति
(सं) स्का (र) (क) रणाय

भन्ने वाक्य अंकित छ । यो अभिलेख गुप्त संवत् २२४ अर्थात् ४५३ ई. स. को हो । यसमा राजाको नाम छैन^३ । उपर्युक्त यी दुवै ताम्रलेखका अनुसार पहाडको जंगलमा रहेका कोकामुखवराह र श्वेतवराहको अस्तित्व जनाउँछ । यी दुवै ताम्रलेखमा उल्लेख भएका कोकामुखवराह र श्वेतवराह यसै वराहक्षेत्रमा रहेका कोकामुखवराह र श्वेतवराह हुन् । कारण यिनको अस्तित्व आज पनि यसै नामले वराहक्षेत्रमा छ । साथै उक्त ताम्रलेखमा उल्लेख भएको वराहक्षेत्र यही हो भन्ने पुष्टि वराहपुराणको निम्नलिखित वाक्यले पनि गर्दछ—

अस्ति मत्स्यशिला नाम गुह्यं कोकामुखे वरम् ।
धारा पतन्ति तिस्रो वै कौशिकीमाश्रिता नदीम् ॥

कौशिकी र कोकानदीको संगममा वराहक्षेत्र पर्दछ ।
भन्ने कुरा हामीले माथिनै प्रसंगवश भनिसकेका छौं ।

१, २, ३- हेर्नुहोस्- D. C. SIRCAR
Select Inscriptions Bearing On
Indian History And Civilization,
Volume-1-Damodarpur Copper Plate
Inscription, No. 36 and 39; 328-30;
337;-40

यस सिद्धान्तअनुसार वराहक्षेत्रको अस्तित्व ईसाको पांचौं शताब्दीभन्दा पूर्वको भयो । त्यस समयदेखि अहिले-सम्म कति मूर्ति नष्ट भए त्यसको लेखोजोखो छैन । तर त्यहाँ जनताको अपार श्रद्धामा कहिल्यै कमी आएन । हाल यहाँका दर्शनीय स्थानका मन्दिर यस प्रकार छन्:—

१. वराह भगवान् ।	२. पान्त भगवान् ।
३. लक्ष्मी	४. इन्द्रवराह ।
५. नागेश्वर वराह ।	६. गुरु वराह ।
७. सूर्यवराह (श्वेतवराह ?)	८. कोकावराह ।
९. बदरी मुक्तेश्वर ।	

यी मध्ये १,२,३, एउटै हातमा छन् र यसलाई जुद्ध-शमशेरले जीर्णोद्धार गरेका हुंदा यिनका मन्दिर सुरक्षित छन् तर अन्य मन्दिर जीर्णप्रायः छन् । यसबाहेक यहाँ अनेक मूर्ति यत्रतत्र विकीर्ण छन् (फलक १ ख, ३ ख) । गुरुवराहको मन्दिरमा एउटा विशाल वराहको भग्न मूर्ति राखिएको छ । त्यो केही वर्षअघि मात्र यस मन्दिरका छेउको कान्लोमा पहिरो जाँदा भेटिएको हो भन्ने त्यहाँको पुजारीको भनाइ छ । यो मूर्ति एक मानिस अग्लो छ र यो निकै कलात्मक छ । यो मूर्तिको कलाबाट १३ रौं १४ धौं शताब्दीको प्रतीत हुन्छ । यसबाहेक वराहक्षेत्रमा बाटो खन्दा एउटा लकुलिश मूर्ति २०१४ सालमा फेला परेको थियो त्यो हाल धरानको प्रहरी कार्यालयको हातमा राखिएको छ (फलक २) । वराहक्षेत्रभन्दा एक कोशमाथि डाँडामा सूर्यकुण्ड नामक स्थान छ । यहाँ जुन समयमा वराहक्षेत्रमा मेला लाग्छ । (अर्थात् बाला-चतुर्दशीमा) मानिस त्यहाँ जान्छन् । त्यो कुण्डको इलाका खानी जस्तो छ । त्यहाँका कोइला ल्याएर कालो मसी बनाउँछन् । र यो कसैले यज्ञ गरेको कुण्ड हो भन्ने जन-विश्वास छ । तर यो कोइलाखानी जस्तो छ ।

चतरागढी

यो स्थान विजयपुरबाट ५ कोश पश्चिम सप्तकोशीको किनारमा पर्दछ । यो नेपाल अधिराज्यका ठूला ठूला मठमध्ये एक हो ।

चतरा गढीको स्थापना कुन समयमा भयो त्यसको

केही विशेष उल्लेख पाइँदैन । तर एउटा किंवदन्ती-अनुसार यो मठ सेनहरूका पालामा स्थापित भएको अनुमान हुन्छ । किंवदन्ती यस प्रकार छ :—

परापूर्वकालमा एक जना सिद्ध वराहक्षेत्रका छेउ कोशी किनारमा तपस्या गरेर बसेका थिए । त्यसै अवसरमा कुनै एक सेन वंशका राजा पुत्रलाभ नभएको विरहमा तीर्थवास गर्न वराहक्षेत्र आए । त्यसै समय नाउद्वारा वराहक्षेत्र जान लाग्दा बाटामा सिद्धको आश्रम फेला पारेर त्यहाँ केही समय आराम गर्ने विचार लिएर आश्रमतिर लागे । आश्रम (गुफा) ठीक कोशीको किनारमा थियो । सिद्धले राजा आफ्नू आश्रमतिर आउन लागेको देखी स्वागतका निमित्त आफूले ओढेको लुगा एकातिर भैमा राखी राजाका निमित्त आसन दिए । सिद्ध र राजाको केही समय बातचित भयो ।

यत्तिकैमा सिद्धले एउटा कुनामा थुपारेको ओढ्ने सगबगाउन लागेको देखेर राजालाई शंका भयो र मनमनै भन्न लागे “यो सिद्ध मनाउंदो फुस्रो त शिकारी पो रहेछ, यसले के छोपेर राखेको रहेछ र सगबनाउन लाग्यो ।” मनमनै यति विचार गरेर उनले भने “योगी राज ! यो के सगबगायो ? सिद्धले स्वाभाविकरूपले भने—केही होइन, मेरो लुगा हो ।” राजालाई सिद्धको कुरा विश्वास भएन र त्यो लुगा उठाएर हेर्ने विचार गरेर लुगा उठाउन आफ्नो हात बढाए । त्यो देखेर सिद्धले भने—त्यो लुगामा हात नलगाऊ, अन्यथा तिमीलाई अनिष्ट हुनेछ । तर राजाले मानेनन् र लुगा उठाइ-छोडे । आखिर त्यहाँ केही फेला परेन । राजा थर्थर काम्न लागे । सिद्धले भने—तिमीले भनेको मानेनौं, हेर तिमीलाई औलिया (काम) जरो आयो । राजाले सिद्धसित बित्ति गरे—“महाराज ! यो के लीला हो, मैले केही पनि बुझिन ।”

सिद्धले राजालाई भने—“हेर, मैले यसमा औलिया जरो राखेको थिएँ । तिमीले देखेका थियौं, तिमी आउन-लाग्दा मैले यो लुगा आफ्नू शरीरबाट झिकेर त्यहाँ राखें । मलाई जरो आइरहेको थियो । जरो नहटाए तिमी स्वागत गर्न असमर्थ हुने थिएँ । त्यसकारण मंत्रबलले

औलिया जरो त्यस गुदडी (धाङ्ना)मा राखी तिम्नो स्वागत गर्ने । तिमीले भनेको मानेनै दुःख पायो ।”

राजाले आफ्नु मुखंताप्रति खेद प्रकट गर्दै सिद्धका पाउमा शिर राखेर रुंदे भने ‘धन्य महात्मा, तपाईं ठूलो सिद्ध हुनुहुंदो रहेछ । मैले तपाईं प्रति अविश्वास गरेर ठूलो भूल गर्ने । क्षमा पाऊं ।”

सिद्धले ‘कोई बात नहीं’ भन्दै मंत्रबलद्वारा राजाका आङ्मा चढेको जरो उतारी पुनः त्यही गुदडीमा सारि-दिए । गुदडी पुनः कामन वा सगबगाउन थाल्यो । राजालाई माफी दिदै प्रेमपूर्वक अपना हातले राजाको शिर उठाई भन्न लागे ‘बच्चा विश्वास नगर्दा यस्तै हुन्छ । ईश्वर पनि विश्वासमै छन् । त्यसकारण विश्वास भनेको ठूलो कुरो हो । अकालि भनेका कुरामा त्यसै नबुझी अविश्वास गर्नु हुन्न ।

राजा राजाले भुत्तुक भए र एक छिनपछि मनमा विचार गरेर यी साह्रै ठूला सिद्ध रहेछन्, मैले यिनको के सेवा गर्ने “भन्ने मनमा विचार गर्दा उनको ध्यान आफूले लगाइराखेको हीराको मालामा पऱ्यो र त्यै माला फुकालेर सिद्धका गलामा लगाइदिए । सिद्धले तत्कालै फुकालेर हातमा लिदै भने “हेर जोगीलाई यस्तो कीमती माला के काम लाग्छ ? यो तिमी नै राख ।” सिद्धको कुरा राजाले सुनेनन् र त्यो माला उनले नजीकै बगिरहेको कोशीको अथाह जलराशिमार् हुऱ्याइदिए ।

यो तमाशा देखेर राजाले मनमनै रिसाएर यो फुसालाई मेरो माला बाँदरको हातमा नरिवल भयो भनी मुखले “हजूरलाई त्यो माला आदरसाथ राख्नु होला भनेर पो श्रद्धाले टक्-प्राएको हुं फ्याँकन ता दिएको होइन” भने ।

सिद्धले शान्तिपूर्वक हाँसेर भने “बच्चा, तिमीलाई थाहा छैन । मैले तिमीले दिएको माला आदरसाथ लिएर कोशी माईलाई राख्न दिएको छु, धन्दा नमान” तर राजाले यस कुरामा कति पनि विश्वास गरेनन् । फलस्वरूप सिद्धले अल्लि झार्किएर भने “कोशी माई, खोइ त्यो अधिको माला ॥”

यति भन्नासाथ अघि राजाले सिद्धलाई लगाइदिएका

जस्तै ५ ओटा माला एउटा स्वर्णधालीमा अगाडि थुप्रो लागे र सिद्धले भने “लौ लैजा तेरो माला चिनेर । तंलाई आफ्नो मालाको साह्रै माया लाग्यो होइन?” राजा अकमक्क परे । राजाले आफ्नु र अरू माला छुट्याउन सकेनन् र जोगीले एउटा माला टिपेर दिए । राजालाई आफूले दिइसकेको माला फिर्ता लिन साह्रै अठ्यारो लाग्यो । तर नलिई सुख पाएनन् । सिद्धले बाँकी चार माला उसै गरी कोशीमा फ्याँकिदिए । राजा आश्चर्यचकित भए ।

यति घटना घटिसकेपछि सिद्धले सोधे—“तिमी बडो शंकालु मानिस रहेछौ । तिमी अवश्य पनि कुनै देशका राजा हौं । अन्यथा यस्तो अविश्वास र शंका अरू कसैले गर्दैन । भन को हो तिमी ?” भन्दा राजाले भने—ठीक हो, म फलानो देशको राजा हुँ । बुढेसकाल-सम्म पनि पुत्र-लाभ नभएकोले आफ्नु राज्य केही समयका लागि मन्त्रीहरूका जिम्मा लगाई वराहक्षेत्रमा तीर्थवास गरी हरिभजन गर्ने आएको हुं, भन्दा तिम्नो अहिले हरिभजन गर्ने वेला भएको छैन, जाऊ आफ्नु राजकाज संभाल । तिमीलाई चार पुत्र हुनेछन्,” भनी सिद्धले भने । साथै सिद्धले यो पनि भने—‘तिम्नो जेठो छोरो मलाई दिनुपर्छ, र तीन भाइले तिम्ना साथ राजकाज चलाउनेछन् ।’

राजाले सिद्धको आज्ञा शिरोपर गरी “हओस्” भन्ने बित्ति चढाए । त्यसपछि राजा सिद्धसित बिदा भएर वराहक्षेत्रको दर्शन गरी आफ्ना राज्यतिर लागे । केही समयपछि सिद्धको आशीर्वादअनुसार राजाका क्रमशः ४ छोरा भए । आफ्नु प्रतिज्ञाअनुसार आफ्नु जेठो छोरो लिई राजा सिद्धकहाँ गएर, दर्शन गराए । ती छोरालाई पनि राजाले साथमा लगेका थिए । सिद्धले राजाका जेठा छोरालाई आफ्नो साथमा राखे, माहिला-लाई विजयपुर, साहिलालाई चौदण्डीमा राज्य गर्न आशी-वाद दिए । साथै कान्छालाई बाबुको उत्तराधिकार थाम्ने आशीर्वाद दिए । यसपछि राजा प्रसन्नतापूर्वक आफ्नो राजधानीतिर फर्के । सिद्धको आशीर्वादअनुसार क्रमशः माहिला र साहिला विजयपुर र चौदण्डीका राजा भए । कान्छाले बाबुको उत्तराधिकार थामे ।

रहंदाबस्ता जेठालाई पनि सिद्धले चतराको राजा तुल्याए । तर सिद्धको प्रभावमा परेर उ विरक्त भयो

र विवाह गर्न अस्वीकार गर्‍यो र साथै राजगद्दीमा पनि बसेन । उसले आफ्ना गुरु सिद्धको गुदडी (पुरानो लुगा) जुन लुगामा अधि वर्णन गरिएअनुसार औलिया जरो सारेका थिए त्यसैलाई गद्दीमा राखी चलाउन लागे । त्यसैकारण यस राज्यको नाम औलिया बाबाका गद्दीका नामले प्रसिद्ध भयो । अहिले पनि यसलाई औलिया बाबाको गद्दी भन्दछन् । त्यसै समयदेखि यस क्षेत्रमा अर्थात् विजयपुर, चतरा र चौदण्डीमा सेनहरूको राज्य कायम भयो । राजाको जेठो छोरो विरक्त भएकोले यसको उत्तराधिकार चेलाहरूका हातमा गएकोले चतरा गद्दी जोगीको मठ भयो । अरू राज्य गोरखा राजवंशका राजा पृथ्वीनारायण शाहको विजय यात्रासम्म उपराजधानीका रूपमा कायम रहे ।

चतरागद्दी जोगीको मठ भए तापनि जंगबहादुरका पालामा सम्म त्यसमा सरकारको कुनै हस्तक्षेप भएको थिएन । एउटा स्वतन्त्र राज्यको रूपमा कायमै थियो ।

यसका सम्बन्धमा भनिन्छ जंगबहादुर राणा नेपालको प्रधानमन्त्री नहुदै मोरंगमा शिकार खेल्न गएका थिए । त्यस समय उनले चतरागद्दीका महन्तसित केही हात्ती शिकारका निमित्त मागे । तर मठाधीशले हात्ती दिन अस्वीकार गरी--“हात्ती आफ्नू राज्यको कामका निमित्त पालेका हुन् नेपाल सरकारलाई दिन होइन।” यो कुरा जंगबहादुरका मनमा साह्रै गड्यो । त्यस समय उनका हातमा बागडोर थिएन, अतः त्यसै चूप लागे ।

रहंदाबस्ता उनी नेपालका प्रधानमन्त्री भए । उनलाई त्यो कुरा मनमा साह्रै बिज्ञेको थियो । अतः सर्वप्रथम उनले त्यसै मठमा हमला गरेर नेपाल सरकारको हातमा पारे । त्यसपछि आफ्ना मन परेका विश्वासपात्र घरवारी संन्यासी गौतम भारतीलाई सालको पांच हजार सलामी बुझाउने गरी उनका सन्तान दरसन्तानले खाने व्यवस्थाको लालमोहर गराएर दिए । गौतम भारतीपछि यो मठ केही समयका लागि अज्ञात कारणबाट सरकार लाग्यो । धेरै समयपछि उनका उत्तराधिकारीहरूले सरकारसित निवेदन गर्दा यो मठ पुनः राजराजेश्वर भारतीका हातमा आयो । त्यसपछि पुनः भारतीहरूका हातबाट छट्यो र हाल फेरि उनै भारतीका उत्तराधिकारी श्रीप्रसाद भारती त्यस मठका महन्त भए जो अद्यापि उपयोग

गरिने रहेका छन् ।

माथि उल्लेख गरिएका सिद्धको नामका संबन्धमा भनिन्छ पहिले उनको नाम मनमुकुन्द बाबा थियो । सेन राजा आएका समय आफूलाई आएको औलिया जरो आफ्नू लुगामा मंत्रबलले पन्साएको हुँदा त्यस समयदेखि औलो (ज्वरो) काबूमा राख्ने बाबाका नामले प्रसिद्ध भए पछि त्यसैको छोटकरीमा औलिया बाबा भए । उनको नाम औलिया बाबा भएको कुरामा अर्को किंवदन्ती पनि पेश गरिन्छ । त्यो यस प्रकार छः—

कुनै समयमा सिद्ध मनमुकुन्द बाबा घुम्दै फिर्दा मोरंग राज्यको दक्षिणमा रहेको पुर्णिमा राज्यमा पुगे । त्यहाँ त्यस समय कुनै मुसलमान नवाब शासन गर्थ्यो । त्यस नवाबका शासनमा पुर्णिमा नगरका कुनै हिन्दूलाई राती वास बस्ने इजाजत थिएन । बास बस्नेलाई प्राणदण्ड हुन्थ्यो । संयोगवश त्यहाँ रात परेको हुँदा एउटा रूखमुनि धुनी रमाएर सिद्ध वास बसे । भोलिपल्ट बिहान यो कुरा चारैतिर फैलियो । नवाबका गुप्तहरूले यो कुरा थाहा पाएर सिद्ध भएका ठाउँमा आई भन्त लागे “नादान काफिर ! तलाई यस नगरमा कुनै हिन्दूले बास बस्नुहुँदैन भन्ने कुरा थाहा थिएन ?” उत्तर स्वाभाविक रूपमा “थिएन” भन्ने मिल्यो । नवाबका कर्मचारीले भन्यो “हिंद् नवाब साहेबकहाँ, थाहा नपाएको मज्जा चाख्न । उनले जान अस्वीकार गरे । जोगीका छेउमा अगुल्टा र चिम्डा देखेर सहसा त्यसले हात हाल्ने साहस गरेन र उ नवाबकहाँ जाहेर गर्न गयो । नवाबले सबै कुरा सुनेर त्यस काफिरलाई हात्तीले कुल्चाएर मार्नू भन्ने हुकुम दियो । त्यति आज्ञा पाएर त्यो कर्मचारी हात्तीसारमा गई एउटा मत्ता हात्ती लिएर जोगी भएको ठाउँमा पुग्यो । माहुतेको इशारा पाउनासाथ हात्ती जोगीलाई कुल्चन अधि सच्यो । जोगीले त्यस हात्तीका दुबै दाँत हातले समातेर मूला उखेले झैं उखेलिदिए । हात्ती चिच्य,उंदै आफ्ना पीठका माहुते आदि सबैलाई फ्याँकेर शहरतिर पस्यो र धूमधाम उपद्रो गर्न थाल्यो ।

यता सिद्ध ती दुबै हात्तीका दाँत धुनीका छेउमा गाडी आनन्द पूर्वक हरिभजन गर्न लागे । हात्तीबाट पछारिएका केही कर्मचारीले धूलो टकटक्याउँदै नवाबकहाँ

गएर सबै बेलीबिस्तार सुनाए । नवाबले उत्तिखेरै तिनि कर्मचारीका साथ एउटा ठूलो किस्ती चौरासी व्यंजनले युक्त भोजन सिद्धकहाँ पठायो । किस्ती लिएर कर्मचारी सिद्धकहाँ उपस्थित भएर भने-‘तपाईं ठूलो फकीर हुनु-हुंदोरहेछ । त्यसकारण नवाबले तपाईंको निमित्त चौरासी व्यंजनसहितको भोजन पठाएका छन् लिनुहोओस् ।’

सिद्धले मुसुक हाँसेर त्यो भोजन हेर्दै नहेरी नवाब साहेबको दया हो मैले पाएँ भन्दै नवाबकहाँ फिर्ता दिने आदेश थिए । राजकर्मचारी पुनः त्यो भोजन लिएर नवाबकहाँ उपस्थित भए ।

आफना कर्मचारी भोजन फिर्ता लिएर आएको देखी नवाबले मोध्यो के त्यसले भोजन लिएन ? कर्मचारीले उत्तर दिए-‘नवाब साहेबको दया हो, मैले पाएँ अब यो लगेर नवाब साहेबलाई देऊँ भनी फिर्ता पठायो । नवाबले कर्मचारीलाई किस्तीको लुगा हटाउने आदेश दियो । आफूले पठाएको गाईका बाछाका टाउकाको ठाउँमा सुंगुरको टाउको देखेर नवाब छक्क पन्यो र भन्न लाग्यो ‘त्यो फकीर कहाँ छ, म भेट्न जान्छु ।’ राजकर्मचारीले नवाबलाई सिद्धको धुनीमा पुन्याए । सिद्ध स्वाभाविक रूपले हरिभजन गरिरहेका थिए ।

नवाबले हात जोडेर सिद्धसित बिनित्त गन्यो-‘महात्मा, तपाईं साँच्चिकै सिद्ध हुनुहुंदोरहेछ । मैले तपाईंलाई कष्ट दिएँ माफ पाऊं । तपाईं जो आज्ञा हुन्छ म पालन गर्नेछु” भन्दा सिद्धले ‘मलाई कुनै कष्ट भएको छैन तिमीलाई माफ छ’ भने ।

नवाबले धेरै जिद्दी गरेर “मलाई केही सेवा गर्ने मौका दिनुहोस्” भनी जिद्दी गर्दा सिद्धले नवाबसित २ कुरा मागे । पहिलो कुरा यो थियो यस नगरमा हिन्दूहरू पनि निर्विघ्नतापूर्वक आवास गर्न पाऊन् र अर्को कुरा म यहाँ एउटा भगवतीको मन्दिर स्थापना गर्छु । त्यसका निमित्त सारा गुठीको व्यवस्था तिमीले गर्नुपर्छ भन्दा नवाबले स्वीकार गन्यो र त्यस समयदेखि पुर्णिया नगरमा हिन्दूहरूले वास पाएर कालीको स्थापना भयो र पूजा-आजा पनि चलन थाल्यो । सिद्धले हात्तीका दाँत त्यसै मन्दिरमा राखिदिए जो आज पनि कालीका रूपमा पूजा-आजा गरिदै छ । यसै समयदेखि मनमुकुन्द बाबा-लाई औलिया बाबा भनेकामा बिग्रदै आए र औलिया

बाबा भएको हो । औलिया भनेको चटकी वा जादूगर पनि हुन्छ । चटकीको जस्तो चमत्कार देखाउने सिद्ध भएको हुँदा औलिया बाबा भनेको पनि हुन सक्तछ । उर्दू भाषामा साधुलाई (फकीरलाई) औलिया पनि भन्दछन् ।

यो माथिको कथाबाट यो ज्ञात भयो-चतरा गद्दी कुनै सेनवंशी राजकुमारद्वारा चलाइएको ठूलो मठ रहेछ । उनी विरक्त भएकोले यसको उत्तराधिकार सन्तान दर सन्तानमा नगै चैलो परंपरामा गयो ।

चतरा गद्दीको भूल स्थान आज जुन ठाउँमा छ पहिले त्यसभन्दा धेरै तल थियो । त्यो गद्दी सारिएको लगभग आधा शताब्दी जति भयो होला । गद्दी सारिनाको कारण कोशीका बाढीको प्रकोप हो भनिन्छ । कुनै समय पुरानो चतरागद्दीमा बाढी आएर एकै रातमा १२ सय जोगी मरे त्यसैको संज्ञनामा आज पनि जोगी-मारा घाट (१) भन्ने छंदैछ । बाढीका प्रकोपले गर्दा यस मठका धेरै पुरातात्विक एवं ऐतिहासिक सामग्री नष्ट भए । पटक पटक सरकार लागेको हुँदा अरू ताम्रपत्र आदि सामग्री पनि यहाँ छैनन् । वर्तमान मठ भएका ठाउँमा एकातिर मिल्किराखेको एउटा भग्न भगवतीको मूर्ति छ त्यो निकै कलात्मक छ र त्यसको कलापक्षबाट विचार गर्दा १२ रौं १४ धौं शताब्दीको जस्तो प्रतीत हुन्छ । यसबाहेक अरू कुनै मूर्ति त्यति महत्वका छैनन् । त्यसको मुख्य कारण हो यस मठको स्थान परिवर्तन । वर्तमान मठका बरिपरिका दर्शनीय चीजहरू यस प्रकार छन्:-

१. लालकोट-रंगमहल ।	२. गुदडी ।
३. मनमुकुन्देश्वर ।	४. गद्दी ।
५. काली ।	६. भैरव ।
७. गणेश	८. हनुमान

लालकोट वा रंगमहल

यो वर्तमान चतरागद्दीबाट करीब आधा कोश उत्तर पहाडको टाकुरामा छ । यहाँ निकै ठूलो भग्नावशेष छ । संभवतः यो चतराका मठाधीशको श्रीष्म-निवास हो । रंगमहल नामले कुनै राजाको महल हो भन्ने संकेत गर्दछ । यहाँबाट कोशीको रमिता देखिन्छ ।

गुदडी

यो मनमुकुन्द बाबाको लुगा हो । यस लुगालाई बडो हिफाजतसाथ मछिन्द्रनाथको भोटो राख्ने झैं धातुका ठूलो बट्टामा राखिएको छ र प्रत्येक मंगलवार (?) बाहिर निकालेर पूजा गरिन्छ ।

मनमुकुन्देश्वर

यो औलिया बाबाको समाधि हो । यहाँ औलिया बाबाको शिवलिंगको रूपमा पूजा हुन्छ । संभवतः यो शिवलिंग गद्दी यहाँ सर्दा सारिएको होला ।

गद्दी

यसैको नामले चतरागद्दी भनिएको हो । यहाँ अहिले-सम्म पनि कुनै महत्त गद्दीमा बसेका छैनन् । यसै औलिया बाबाले दिएको गद्दीलाई पूजा गरेर बस्छन् र औलिया बाबाका गुदडीलाई गद्दीको अधिकारी मानी पूजा गर्दछन् । यसै गद्दीको महत्त्वले गर्दा यस मठको नाम चतरागद्दी हुन गयो । काली, भैरव, गणेश र हनुमान्-यी पछि स्थापित भएका देवता हुन् ।

विजयपुर

विजयपुर भन्नासाथ यस शब्दले नेपालका सेन वंशको स्मरण गराउँछ । कारण नेपाल राष्ट्रका निर्माता पृथ्वी-नारायण शाहले यिनै सेनवंशीका हातबाट मोरंग जिल्ला लिएका हुन् । त्यस समय मोरंग राज्यको सीमाना पूर्वमा टिस्टा र पश्चिममा कोशीसम्म थियो । यो कुरा हालै प्राप्त भएको एउटा कागतबाट बोध भएको छ । यसमा उल्लेख भएअनुसार पं. तुलारामलाई टिस्टादेखि कोशी-सम्मको जजमानी गर्ने स्थायी आदेश दिइएको छ र, त्यस-लाई गोरखा राजवंशले पनि श्रमौती गरेको उल्लेख अर्को कागतबाट पाइन्छ ।

विजयपुर कुन समयमा राजधानीको रूपमा परिणत भयो यस विषयमा केही सबल प्रमाण प्राप्त भएका छैनन् । विजयसेनका पालामा बनेको भन्ने किंवदन्तीसम्म पाइन्छ । तर यी विजयसेन कुन शताब्दीका हुन् र कसरी बनाए त्यसको केही चर्चा सुनिएको छैन । कारण विजयपुरबाट जति सामग्री प्राप्त भएका छन् तिनमा विजयसेनको नाम पाइएको छैन । त्यहाँका सामग्रीबाट निम्न लिखित सेन शासक भएको कुरा जनाउँछ ।

क्रम संख्या	राजा वा रानीको नाम	समय	मुकाम	कैफियत
१	हरिश्चन्द्र सेन	वि. सं. १७१९	मोरङ	दुबैको एउटै
२	बुष सेन	वि. सं. १७१९		स्याहामोहर छ ।
३	इन्द्रराज राजेश्वरी जीवदेवी	वि. सं. १७६३-	जीतपुर धम्मागत दुवरीआ	
४	मानधाता सेन	वि. सं. १७६४		यसमा राजधानीको नाम भेटिएको छ ।
५	विसन्तर सेन	वि. सं. १८०८	विजैपुर	विजैपुर विजयपुरको अपभ्रंश हो
६	कामदत्त सेन	वि. सं. १८१३- १८२२	विजैपुर	

१- यी सबै सामग्रीको नकल राष्ट्रिय अभिलेखालयमा सुरक्षित छन् । प्रायः यी सबै कागजपत्र 'पुरातत्त्व पत्र संग्रह' को दोस्रो भागमा प्रकाशित भइसकेका छन् । उदाहरणका लागि महारानी इन्द्रराजराजेश्वरीदेवी र देवान सीरी-कान्त रायका एक एक स्याहामोहर यहाँ प्रस्तुत छन् । (फलक संख्या ४ क, ख र परिशिष्ट १ र २)

मोरंग राज्यको पूर्व र पश्चिमी सीमा प्रायः निश्चित भए पनि उत्तर र दक्षिणका सिमाना घटबढ भै नै रहन्थ्यो । कारण उत्तरमा सिक्किम र किरात प्रदेशका लडाकू जाति थिए र दक्षिणमा पुङ्गू (वर्तमान पुर्णियां, प्रदेश थियो । जहाँ धनधान्यका लागि सर्वै युद्ध हुन्थ्यो । अतः यी दुवै सिमाना शान्ति कायम रहेर एकनासको वातावरण हुनु संभव थिएन ।

बिजयपुर मोरंग राज्यको राजधानी प्रतीत हुन्छ । कारण यहींबाट सेनहरूले जारी गरेका अनेक कागतपत्र प्राप्त भएका छन् । विजयपुरमातहतका दर्शनीय एवं पुरातात्विक स्थलहरू यसप्रकार छन् :

१. दन्तकाली ।
२. पिण्डेश्वर ।
३. बूढा सुब्बा ।
४. तल्लो दरबार(कोट) ।
५. माथिल्लो दरबार ।
६. सांगुरो गढी ।

दन्तकाली

यो स्थान मोरंग जिल्लाको ज्यादै प्रसिद्ध हो । यहाँको मूर्ति दाँतको आकारको भएको हुनाले दन्तकाली भनिएको हो । यसलाई सतीदेवीको अंग पतन हुँदा दाँत पतन भएको पीठ भन्ने पनि चलन छ । तर यो कुनै इतिहाससम्मत कुरा होइन । यी मूर्ति वा प्रस्तर पुरातात्विक र कलात्मक दृष्टिले महत्वको नभए तापनि यसमा भएको जनविश्वासको परंपरा ज्यादै महत्वको छ । कारण दन्तकालीका पुजारी परिवारका एक सदस्य डि. श्री भागवतप्रसादशर्मा खनालका घरमा अहिले पनि सेनदेखि अहिलेसम्मका कागतपत्र, ताम्रपत्र आदि सामग्री सुरक्षित छन् र सेनहरूले दिएका दन्तकालीका बिर्ता अद्यापि उपभोग गर्दैछन् । उक्त कागतपत्रमा उल्लेख भएका महिला व्यक्ति तुलाराम देखिन्छन् । दन्तकालीका पुजारीको वंशवृक्ष यस लेखको अन्त्यमा दिएको छ ।

पिण्डेश्वर

यो स्थान दन्तकालीको डाँडाबाट करीब आधा पाउतल

ओर्लेपछि आउँछ । यहाँ पिण्डेश्वर महादेवको लिंग स्थापना गरेको छ । यो पनि कलाको दृष्टिले उति महत्वको छैन तर यसप्रति भएको जनविश्वास महत्वको छ । यसलाई कसले स्थापित गर्‍यो त्यसको कहीं उल्लेख पाइँदैन र यो स्थान सरकार लागि रहेको हुँदा यहाँ कुनै कागतपत्र पाइँदैनन् । यसका नाममा भएको गीर्वाण युद्धविक्रमका पालाको सं १८६८ आषाढ बदि ११ रोज १ र सं. १८६८ आषाढ बदि ७ रोज ५ को थमौतीको ताम्रपत्रबाट ज्ञात हुन्छ यसको स्थापना शाहकालभन्दा पूर्वै भएको हो ।

पिण्डेश्वर महादेवको मन्दिरनजीकै एउटा आर्को देवीको मन्दिर छ जसमा अष्टभुजा महिषमर्दिनी भगवतीको मूर्ति राखिएको छ । यो निकै कलात्मक छ र यसका सम्बन्धमा भनिन्छ यो करीब एक डेढ शताब्दीअघि विराटनगरभन्दा ५ कोश उत्तर-पश्चिम इनरवा भन्ने ठाउँबाट खेत खन्दा प्राप्त गरेर यहाँ ल्याएको हो । यस मन्दिरको स्वर्णगजुरमा रणबहादुर शाहको सं १८४९ माघ सुदि १५ रोज १को अभिलेख प्राप्त भएको छ ।

यस मूर्तिका सम्बन्धमा भनिन्छ २००७ सालसम्म पुजारीबाहेक कसैले दर्शन गर्ने हिम्मत गर्न सकेको थिएन । दर्शन गर्नसाथ भस्म हुन्छ भन्ने जनविश्वास थियो । यस परंपरालाई सर्वप्रथम नेपालका भू. पू. प्रधानमन्त्री श्री मातृकाप्रसाद कोइरालाले २००८ सालमा तोड्नुभयो भन्ने त्यहाँका जनताको भनाइ छ ।

यो मूर्तिको कलापक्षबाट विचार गर्दा १३ रौं १४, धौं शताब्दीको प्रतीत हुन्छ यसबाट ज्ञात हुन्छ यो सेनहरूकै शासनकालमा बनेको हो । यो मूर्तिको कला सिमरौनगढको शैलीसित अधिक समानता राख्छ । यसबाहेक पिण्डेश्वरवरिपरि केही मूर्तिहरू राखिएका छन् । ती सबै शाहकालका मात्र छन् । योगी नरहरिनाथले यहाँ एउटा भगवतशिलापत्र पोखरीको छेउबाट निकाल्नुभएको रहेछ । त्यो सुरेन्द्रविक्रमका पालाको हुँदा त्यति चाख रहेन र अक्षर पनि भेटिएका छन् ।

बूढा सुब्बा

यो स्थान विजयपुर बजारबाट करीब १०० गज

पूर्वमा पर्दछ । यहाँ निकै बाक्लो बांसघारी छ र यसको बीचमा एउटा कटेरो छ । यसै कटेराभित्रको स्थानलाई बूढा सुब्बा भन्छन् । प्रायः यो किरातीहरूको देवता मानिन्छ । यहाँ कुनै मूर्ति छैन । संभवतः यो कसैको समाधि हो (फलक-३ क.) ।

यहाँ भाकल गरेर कुनै कार्य गर्नले त्यो काम सफल हुन्छ भन्ने ठूलो जनविश्वास छ । जुवाडीहरूका त यी इष्टदेवता नै छन् । यस समाधिप्रति यत्रो जनविश्वास कसरी जम्यो त्यो अनुसन्धानको विषय हुन सक्तछ । यिनका विषयमा यही अनुमान गर्न सकिन्छ यिनी कुनै ठूला सिद्धपुरुष थिए र मृत्युपछि पनि जनताले उनको समाधिलाई पूज्य मान्दै आए र बूढा सिद्धको अपभ्रंश बूढा सुब्बा भयो अथवा गोरखा राजवंशको विजय-यात्रामा साथ दिने कुनै बूढा सुब्बा (लिम्बू) थिए र उनले त्यहीँ वीरगति प्राप्त गरेर गोरखालीहरूले आदरका साथ समाधि बनाइदिए र पूजाआजाको व्यवस्था गरिदिए । जुन परंपरा अद्यापि कायमै छ । विज्ञानसंमत नभए तापनि यहाँका जनतामा यो विश्वास छ बूढा सुब्बाका वरिपरिका बांसको टुप्पो हुँदैन टुटे हुन्छ ।

तल्लो दरबार (कोट)

यो स्थान ठीक विजयपुर बजारकै छेउमा छ र यहाँ चढेर हेर्दा चारैतिर देखिन्छ । यहाँको भग्नावशेष सेनहरूको विजयपुर दरबार हो । यो निकै ठूलो भग्नावशेष छ । यहाँ किसिम किसिमका कुदेका ढुंगा पाइन्छन् । यस भग्नावशेषको अस्तित्वले गर्दा विजयपुर बजारका मानिसहरूले घर बनाउदा ढुंगा कहाँबाट ल्याउने र कसरी कुदाउने भन्ने प्रश्नमा ध्यान दिने मौका नै पाएका छैनन् । फलस्वरूप दिनदिनै त्यो पुरातात्विक स्थल लुप्तप्रायः हुन थालेको छ । यो कोट नष्ट भएको मुख्य कारणमा भनिन्छ पहिले मोरंगगोस्वारा विराटनगरभन्दा पूर्व रंगेली भन्ने गाउँमा थियो र त्यो गोस्वारा कर्णेल जीतबहादुर खत्री क्षत्रीका पालामा अर्थात् संवत् १९७१ सालमा विराटनगर सारियो । त्यस समय बडाहाकिम बस्ने घर बनाउदा यसै विजयपुर गढीको ढुंगा लगेर जग हालने काम गरियो । जसले गर्दा एउटा महत्वपूर्ण पुरातात्विक स्थल धेरै मात्रामा नष्ट भयो । यति हुँदा पनि यो भग्नावशेष निकै बाँकी छ । यहाँका सेनहरूले यहीबाट

हारका थिए । अतः त्यहाँ अनेक हतियार र सिक्काहरू लुकाएको हुन सक्तछ र जसले त्यस समयका धेरै कुरा पत्ता लाग्ने संभावना छ ।

माथिल्लो दरबार

तल्लो दरबारबाट करीब आधा कोश उकालो गएपछि माथिल्लो दरबार आउंदछ । यहाँ ईटका भग्नावशेष भेटिन्छन् । तर तलको भन्दा यो भग्नावशेष सानो छ । यसकारण अनुमान हुन्छ यो सेनहरूको ग्रीष्मनिवास थियो । यो कुनै खास किल्ला र दरबार प्रतीत हुन्न ।

सांगुरो गढी

यो विजयपुरबाट २ कोश उत्तरमा छ । यसको उचाइ करीब छ हजार फुट होला । यहाँबाट सारा मोरंग जिल्लाको रमिता हेर्न सकिन्छ । यो एउटा सैनिक दृष्टिले बनाइएको पुरानो किल्ला हो र यो कुनै राजा वा राजकर्मचारीको आवासस्थल होइन । यहाँ यसै गढीकी देवीको स्थान छ । यहाँ वरिपरिका जनताको भनाइअनुसार २००७ साल-सम्म पालोपहराका लागि सिपाही बस्तथे र पूजाआजा पनि हुन्थ्यो तर अब त्यो व्यवस्था स्वतः खारेज भयो ।

परिशिष्ट-१

महारानी इन्द्रराजराजेश्वरीले चेमजेराय आदिलाई लेखेको पत्र । (फलक-४-क)

॥ श्री लहा श्री.....जी ॥

१. ॥ स्वस्ति श्री रूपनारायणेत्यादिविधिविरूदावली-विराजमान मानोन्नम
२. हाराजा श्री राजहिन्दूपति राजराजेश्वर श्री मद्बीधाता इन्द्रराजराजे
३. श्वरी श्री श्री महारानी जीवदेवीनां सदा शोभागती हावीत्री शचीनाम

४. चेमजेगराये यई आवाराये इन्दराये छुगमीराये, माजीम
५. राये वोआजी राय गवाआ राय शीहा राय श्री
६. के आशीष पूर्वक पत्रमीदं कार्जन्च आगे पूर्वमह नीमकह
७. राम ही धुम उठी वभूते रामकीशन थापाले मेजल हैतो
८. पान्चपत्र दरशन तो कीत शोभा शुवा थापा मज-
कुरकर...
९. लहो बेरीके हानतुजाहि महतोदरे शवके जश होय से कर
१०. तु इती सम्वत् १७६३ साल माह आशीच वदी ६ गद रोमो
११. र जीतपूर पारवानगी धम्मागत दुअरीआं

परिशिष्ट-२

देवान सीरीकान्त रायले तुलाराम पण्डितनाई लेखेको पत्र । (फलक-४ ख)

श्री

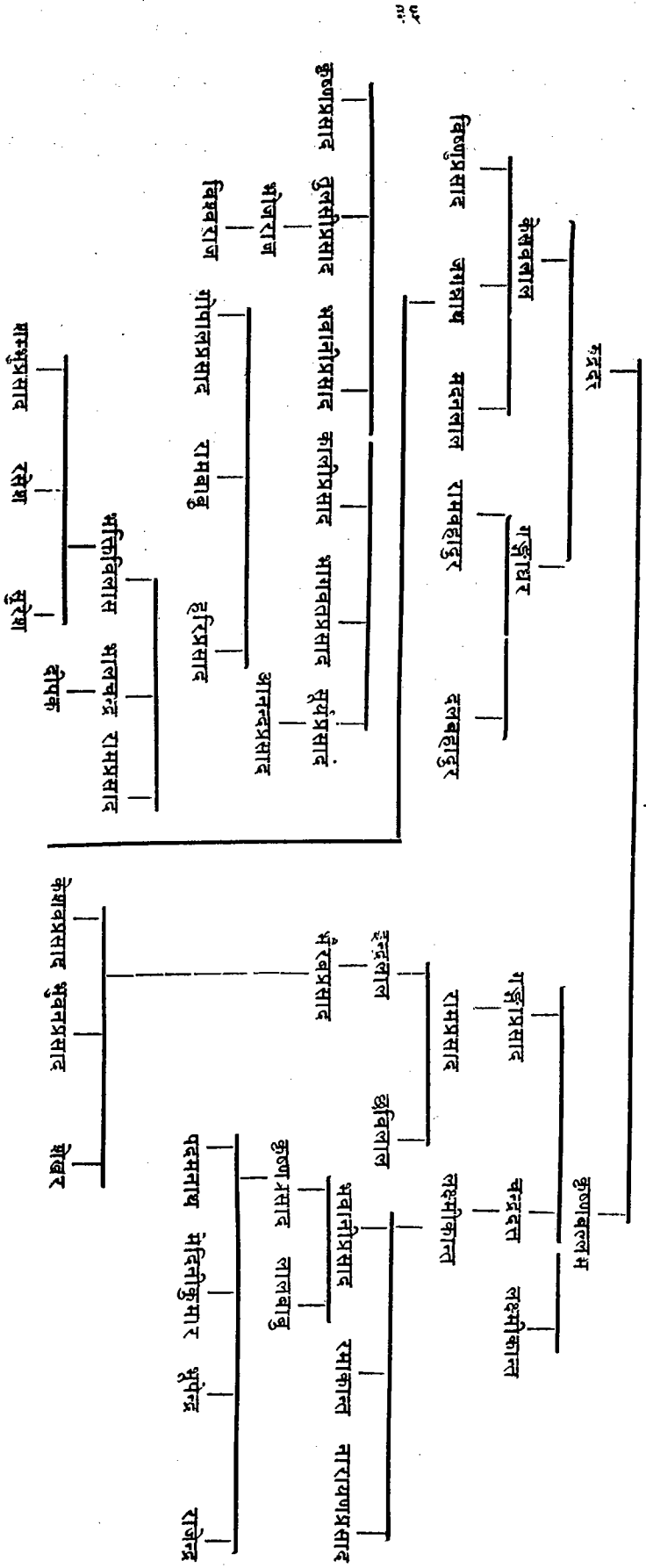
॥ स्वस्ति राजभारा शामर्थ
श्री देवान सीरीकान्त रायेजी

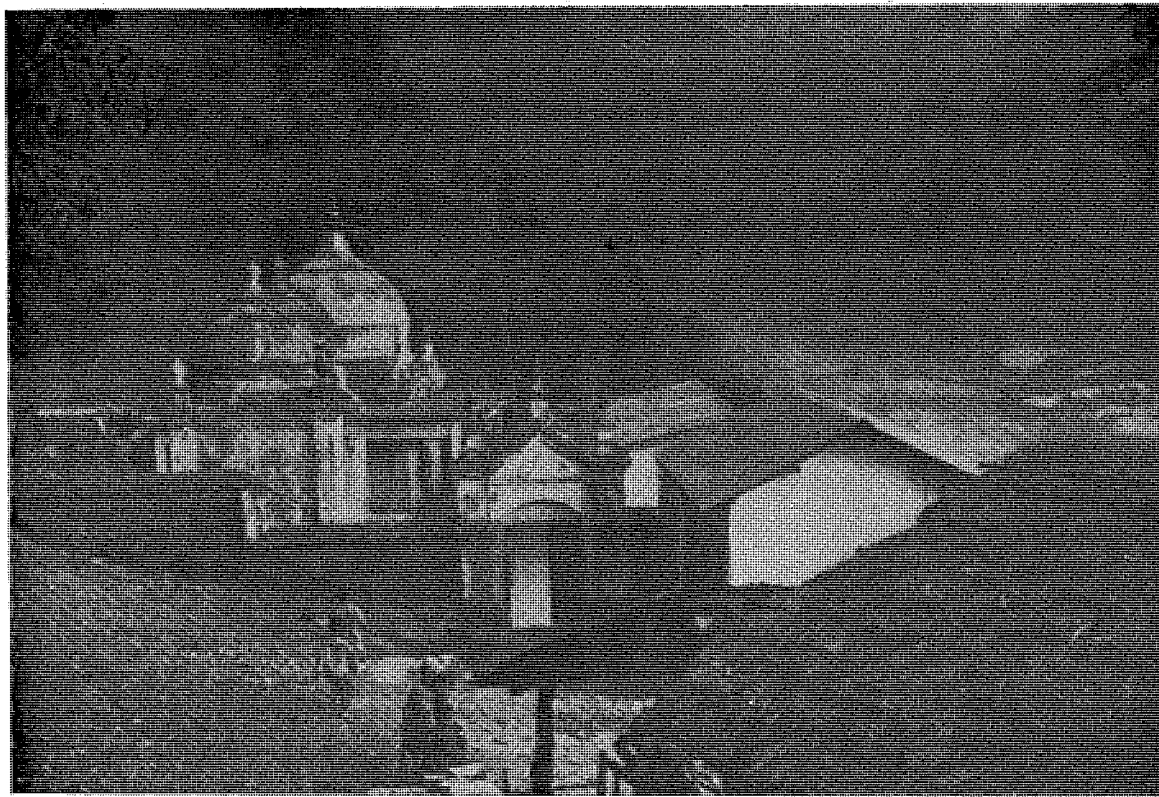
१. तुलाराम पन्डीतके मौजे पानवा राम
२. षेगु आवारी ऐक १ वावत महाशी षत्री
३. कका हुनीती नीआ जागीर दीहल आपन
४. षातीरज्मा शौवारीक मरमत करी उतपन्ये
५. गुआ दामपर्म्य सुष भोग्यं करी आशीर्व
६. चन देत रहही ईती शवत १८१७ शाल

माह पूश वदी नौ
३रोज्यो वीजपुर ३

परिशिष्ट-३

तुलाराम
रामचन्द्र

A. Varahakshetra, general view. See page 27.

क. वराहक्षेत्रको एक दृश्य । पृष्ठ २७ ।

B. Varahakshetra, stray sculptures in stone. See page 28

ख. वराहक्षेत्रका विकीर्ण शिलामूर्ति । पृष्ठ २८ ।

A stone image of Lakulisa found in the course of earth work excavation for a road near Varahakshetra. It is now kept in the police station at Dharan. See page 28.

लकुलीश-वराहक्षेत्र जाने बाटो बनाउँदा फेला पारेका ढुंगाको मूर्ति । यो हाल प्रहरीकार्यालय धरानमा राखिएको छ । पृष्ठ २८ ।

A. Budha Subba's tomb at Vijayapur (Dharan). See page 34.

क. बूढा सुब्बाको समाधि, विजयपुर (धरान) । पृष्ठ ३४ ।

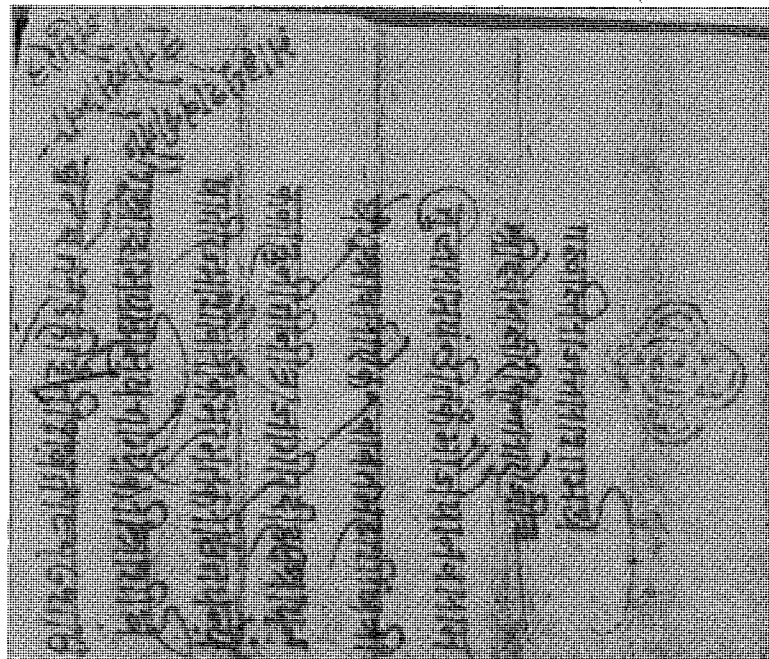

B. Varahakshetra, a stray stone image of Varaha. See page 34.

ख. वराहक्षेत्रको विकीर्ण वराहमूर्ति (शिला) । पृष्ठ ३४ ।

A. Shyaha Mohar of Maharani Indraraj Rajesvari issued to Chemje Ray and others. See Page 32.
क. महारानी इन्द्रराज राजेश्वरीले चेम्जे राय आदिलाई लेखेको स्याह मोहर । पृष्ठ ३२ ।

B. Letter issued by Dewan Sirikanta Ray to Tularam Pandit. See page 32.
ख. देवान सीरीकान्त रायले तुलाराम पण्डितलाई लेखेको पत्र । पृष्ठ ३२ ।